

ORIGINEA ȘI EVOLUȚIA HÎRLEȚULUI ÎN MOLDOVA ȘI ȚARA ROMÂNEASCĂ

În știința istorică românească, în special în ultimele decenii, s-a acordat o atenție mereu sporită problemelor legate de evoluția agriculturii, care a ocupat întotdeauna un loc de seamă în economia populației de pe teritoriul țării noastre. Pentru cunoașterea aprofundată a acestui important sector economic este necesară o studiere amănunțită a tehnicii producției agricole. În acest context se impune, în mod firesc, cunoașterea tuturor particularităților uneltelelor de producție.

Dacă în privința studierii uneltelelor de arat s-au făcut și la noi unele progrese, celelalte unelte agricole au fost aproape cu totul ignoreate, deși, fără o cunoaștere precisă a caracteristicilor și evoluției lor este greu de conceput o rezolvare științifică a tuturor problemelor legate de istoria agriculturii noastre.

Prințe uneltele cu o largă întrebunțare în producția agricolă, nestudiate însă pînă în prezent, se numără și hîrlețul¹.

Termenul *hîrleț*, cu o foarte largă răspîndire pe întreg teritoriul țării noastre, este de origine slavă². În unele părți ale Munteniei unealta este cunoscută și sub denumirea, de origine turcească, de *cazma*³. Acest termen are, însă, în Moldova și în unele părți ale Transilvaniei, înțelesul de tîrnăcop⁴. În aceste condiții folosirea termenului *hîrleț*, pentru unealta pe care o studiem, se impune fie și numai pentru a se evita confuziile. Pătrunderea termenilor *hîrleț* și *cazma* în limba română se explică prin îndelungata conviețuire a populației băstinașe cu slavii⁵ și a unor contacte, destul de strînse, cu popoarele de origine turcă.

Încă din perioada comunei primitive s-a utilizat, pe o scară largă, bățul pentru săpat rădăcini comestibile. Asemenea unelte se mai folosesc și astăzi de

¹ Îl întîlnim în inventarele unor mănăstiri moldoveniști încă din secolul al XVI-lea (*Documente privind istoria României*, veacul al XVI-lea, III, A. Moldova, p. 403). Se folosea foarte mult la lucrările din vii, dar și la grădinărit, la săpatul iazurilor și gropilor de bucate etc. Furtul hîrlețului era aspru pedepsit de legislația feudală (*Carte românească de învățătură*, ediție critică (sub red. A. Rădulescu), București, 1961, p. 57).

² La baza lui stă cuvîntul slav *rylici* (*Dicționarul limbii române moderne*, București, 1958, s.v.).

³ *Ibidem*.

⁴ *Ibidem*.

⁵ Pentru problema unor împrumuturi slave a se vedea G. Mihăilă, *Imprumuturi vechi sud-slave în limba română*, București, 1960, p. 22–23.

către culegătorii din unele regiuni mai înapoiate ale globului⁶. În alte părți bățul de săpat este folosit în grădinărit⁷ sau la plantatul viilor. Chitonogul, atât de cunoscut în regiunile viticole, descinde direct din bățul de săpat, dar unele exemplare, având un suport lateral, îngăduie și utilizarea forței piciorului, întocmai ca la hîrlețe.

Hîrlețele, care descind tot din bețele de săpat rădăcini comestibile⁸, pot fi împărțite în trei mari grupe :

- A. *Hîrlețe de lemn* ;
- B. *Hîrlețe de lemn cu rame de fier* ;
- C. *Hîrlețe cu lame de fier*.

A. **Hîrlețul de lemn** a apărut, fără îndoială, întocmai ca bățul de săpat, tot în perioada comunei primitive. La noi nu s-au descoperit pînă în prezent asemenea unelte datînd din această vreme. Trebuie să admitem, însă, că numeroasele gropi de provizii, sănțurile de apărare ridicate în jurul unor așezări neolitice, ca și marile cetăți hallstattiene nu s-ar fi putut face fără ajutorul uneltelor de acest fel. De altfel, în unele țări, arheologii au scos la iveală hîrlețe de lemn datînd din perioada comunei primitive. Un asemenea exemplar, datînd din epoca neolitică, a fost descoperit cu ocazia cercetărilor de la Rüde (Schleswig)⁹.

Chiar și români, care au avut o cultură materială foarte dezvoltată, au utilizat și hîrlețe de lemn¹⁰.

Unelte de acest fel au fost desigur folosite și mai tîrziu și unele exemplare, făcute din lemn de fag, s-au descoperit într-o așezare slavă, datînd din secolele XI—XII, de la Behren-Lübchin¹¹. Se pare că asemenea unelte s-au folosit, pe o scară destul de largă, în perioada feudală și în alte părți ale Europei. În această vreme în unele calendare din Europa centrală și apuseană sînt pictate hîrlețe fără rame de fier¹².

Unelte cu asemenea caracteristici sînt zugrăvite și în unele biserici vechi din Moldova și Țara Românească. Două exemplare sînt înfățișate la biserică mănăstirii Sucevița, în scena înmormîntării capului sfîntului Ioan Botezătorul (fig. 3/1 ; 5/1). În pridvorul bisericii de la Polovraci, în spațiul cuprins între doi sfinti răstigniți cu capetele în jos, este zugrăvit și un om cu un hîrleț la care nu se redă nici o piesă de fier. Un hîrleț asemănător a fost pictat în secolul al XVIII-lea în pridvorul deschis al bisericii mănăstirii Cozia, în scena „lucrătorii viei” etc.

Deși, în toate cazurile amintite, lipsa ramelor de fier ar putea fi explicată prin intenția pictorilor de a reda numai trăsăturile cele mai caracteristice ale acestor unelte, nu se poate totuși exclude ipoteza că ei au putut zugrăvi și hîrlețe făcute numai din lemn. Ca și sapa de lemn, hîrlețul făcut în întregime din lemn

⁶ I. E. Lips, *Obîrșia lucrurilor*, București, 1958, p. 136.

⁷ D. Faucher, *Les jardins familiaux et la technique agricole*, în *Annales Économie, Société, Civilisations*, 14e année, nr. 2, avril—juin, 1959, p. 301.

⁸ M. O. Kosven, *Introducere în istoria culturii primitive*, București, 1957, p. 61.

⁹ H. Schwabedissen, *Ausgrabung mesolithisch-neolithischer Wohnplätze im Satruper Moor, Kr. Schleswig*, în *Germania*, an. 35, 1957, p. 372 și fig. 1. Pentru originea hîrlețului să se vedea și C. S. Nicolaeșcu-Plopșor, *Însemnări asupra*

agriculturii preistorice pe pămîntul românesc, București, 1932, p. 6 și fig. 2.

¹⁰ P. S. Aurelian, *Economia rurală la români*, în *Annales Societății Academice Române*, tom. XI, Secțiunea a II-a, București, 1879, p. 22.

¹¹ W. Hensel, *Die Slawen im frühen Mittelalter*, Berlin, 1965, p. 168 și fig. 106.

¹² W. Endrei, *Kalendarze dla analfabetów*, în *Kwartalnik*, an. XV, Varșovia, 1967, nr. 3 (fig. 14).

s-a folosit, desigur vreme îndelungată și pe spații întinse, alături de unelte mai perfectionate.

Hîrlețul din lemn, chiar atunci cînd era făcut din esențe tari, datorită durității solului și mai ales rădăcinilor și pietrelor pe care le întîlnea în timpul lucrului, era supus unui proces rapid de degradare. În aceste condiții munca cu o asemenea unealtă devinea tot mai dificilă. Se impunea fie ascuțirea repetată a vîrfului părții lucrătoare a hîrlețului, fie, în anumite stadii de uzură, înlocuirea lui cu altul nou. Datorită acestor inconveniente, hîrlețul făcut în întregime din lemn a trebuit să cedeze treptat teren în fața unor unelte mai perfectionate.

B. Hîrlețul de lemn cu rama de fier. Dezvoltarea metalurgiei fierului nu a putut să nu aibă consecințe și asupra construcției și evoluției hîrlețului. S-a simțit nevoia protejării acelor porțiuni ale uneltei care erau supuse mai mult uzurii. Ca urmare au apărut, destul de timpuriu, hîrlețe de lemn prevăzute cu rame de fier.

În stadiul actual al cercetărilor este greu de soluționat, în toate detaliile ei, problema apariției acestor dispozitive. Etnograful bulgar Hristo Vakarelski consideră că ramele de fier ale hîrlețelor sunt o creație a romanilor, dar alți cercetători au manifestat rezerve în această privință¹³. Autorii antici care au scris despre agricultura romană nu amintesc despre hîrletele de lemn prevăzute cu ramie de fier. Asemenea dispozitive metalice nu apar nici în iconografia română¹⁴. În colecțiile muzeului arheologic din Vidin se găsește totuși și o ramă de hîrlet din fier în formă de V, provenind din asezarea română de la Ratiaria¹⁵.

Pe de altă parte, se știe că au fost descoperite rame de hîrleț și în unele așezări aparținind celților. Astfel, un asemenea exemplar în formă de U s-a descoperit cu ocazia cercetărilor efectuate de arheologii din Cehoslovacia la Starý Kolín¹⁶. Nu este cu totul exclus ca celții să fi preluat aceste dispozitive de la romani. Se poate admite însă că atât unii, cât și alții au contribuit, în anumite etape, la răspîndirea acestor rame de fier pe spatii foarte întinse.

Tinind seama de materialele descoperite pînă acum, ramele de fier ale hîrletelor pot fi împărtite în două tipuri fundamentale:

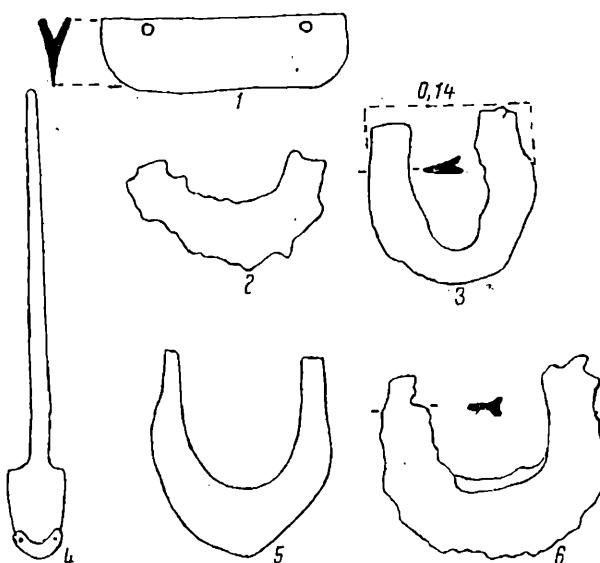

Fig. 1 — Rame de hrănit : Staraja Ladoga după V. P. Levășeva (1); Poienești-Vaslui, după R. Vulpe (2); Garvănești-Dinogetia, după I. Barnea (3); Aiud, după C. S. Niculaescu-Plopșor (4); Capidava după Gr. Florescu, R. Florescu și G. Diaconu (5); Suczava (6).

¹³ Discuția la L. Dukov, *Земеделето и земеделските етнолозии от държавата в Българските земи през античността*, in *Известия на етнографския институт и музеи*, том. VIII, 1965, p. 167.

¹⁴ P. S. Aurelian, *op. cit.*, p. 22 si fig. 15, 16.

¹⁵ Inv. Vd. M.I. 220.

¹⁶ J. Filip, *Keltové ve Střední Evropě*, Praha, 1956, fig. CXXI/4.

I. Rame care protejează numai vîrful părților lucrătoare ale uneltelor de lemn, prinse de acestea cu cuie, pentru care se făceau găuri direct în peretii lor;

II. Rame care protejează atât vîrfurile, cît și laturile părților lucrătoare de lemn ale uneltelor. Ele se fixau de acestea fie cu ajutorul unor cuie ce pătrundeau oblic prin găuri făcute direct în jghiaburile din peretii lor laterali, fie, uneori, prin urechiușe speciale situate la capetele acestora.

I. Materialul informativ de care dispunem pentru studierea primului tip de rame este extrem de sărac și nu se referă direct la Moldova și Țara Românească. În stadiul actual al cercetărilor, ramele aparținând acestui tip pot fi împărțite în două variante:

1. *Rame de formă dreptunghiulară, cu două dintre colțuri ușor rotunjite, cu jghiaburi de fixare și găuri pentru cuie.* Acestei variante îi aparține un exemplar, datând din perioada feudalismului timpuriu, descoperit la Staraia Ladoga, în U.R.S.S. (fig. 1/1)¹⁷.

2. *Rame în formă de semilună, cu jghiaburi și găuri de fixare.* În această variantă se încadrează o piesă atașată unui hîrlef care a făcut parte din materialele etnografice ale muzeului fostului Colegiu din Aiud (fig. 1/4)¹⁸. Apariția ramelor cu asemenea caracteristici se explică, probabil, prin tendința de a se economisi materialul fieros.

Nu este exclus ca piese similare acelora amintite mai sus să apară, cu ocazia viitoarelor cercetări arheologice, și pe teritoriul Moldovei și Țării Românești.

II. Celui de-al doilea tip îi aparțin un mare număr de exemplare descoperite atât pe teritoriul țării noastre, cît și peste hotare.

Dacă datarea propusă este exactă, rama de hîrlef descoperită la Poienești (Vaslui), încadrată în secolul al III-lea e.n. (fig. 1/2)¹⁹ este, pînă acum, cel mai vechi exemplar cunoscut pe teritoriul țării noastre. De la această piesă nu s-au păstrat însă părțile laterale. Exteriorul părții păstrate se înscrie, cu aproximativ, într-un semicerc. Dat fiind gradul avansat de uzură, este greu de încercat o încadrare tipologică mai exactă a acestei piese și, de asemenea, nu se pot aduce precizări în legătură cu modul cum se fixa de partea de lemn a hîrlefului.

În stadiul actual al cercetărilor pot fi, totuși, precizate mai multe variante aparținând celui de-al doilea tip de rame.

1. In prima variantă includem ramale în formă de *U*, cu vîrfurile mai mult sau mai puțin alungite și cu capetele părților laterale ușor retrase, în raport cu lățimea maximă a lor. O asemenea ramă de hîrlef, datând din secolele X–XI, a fost descoperită cu ocazia cercetărilor arheologice făcute la Capidava (fig. 1/5)²⁰. Rame cu caracteristici similare, datând aproximativ din aceeași vreme, s-au descoperit în Bulgaria, la Preslav²¹, și pe teritoriul Cehoslovaciei, cu ocazia săptăturilor arheologice făcute în horodiștea Stradonic (Beroum)²².

¹⁷ V. P. Levașeva, *Сельское хозяйство, в Очерки по истории русской деревни X–XIII вв.*, Moscova, 1956, p. 50 și fig. 13/3.

¹⁸ C. S. Nicolaeșcu-Plopșor, *op. cit.*, fig. 1/2.

¹⁹ R. Vulpe, *Săpăturile de la Poienesti din 1949*, în *Materiale*, I, p. 305 și fig. 91/3. Un exemplar, bine păstrat, datând din secolele II–IV, descoperit la Obreja, în Transilvania, a fost publicat după ce articolul nostru a fost trimis la tipar. D. Protase, *Așezarea și cimilitul*

daco-roman de la Obreja (Transilvania), în *Acta Muzei Napocaensis*, VIII, 1971, p. 140 și fig. 8/7.

²⁰ Gr. Florescu, R. Florescu și G. Diaconu, *Capidava* București, 1958, p. 233 și fig. 117/2.

²¹ I. Giangova, *Средновековни оръдия на труда в България*, în *Izvestia-Institut*, XXV, p. 26–27 și pl. V.

²² E. Šimek, *Velká Germania Klaudia Ptolemaia*, Brno, 1953, fig. 184.

Tinând seama de materialele publicate se poate, deocamdată, admite că această variantă de ramă de hîrleț se înscrie într-o arie geografică destul de mare, dar, foarte probabil, nu depășește, din punct de vedere cronologic, secolul al XIII-lea.

Faptul că spațiul rezervat pentru partea lucrătoare de lemn a hîrlețului este destul de îngust constituie una din calitățile uneltei, întrucât se facilitează, într-o oarecare măsură, pătrunderea ei în pămînt.

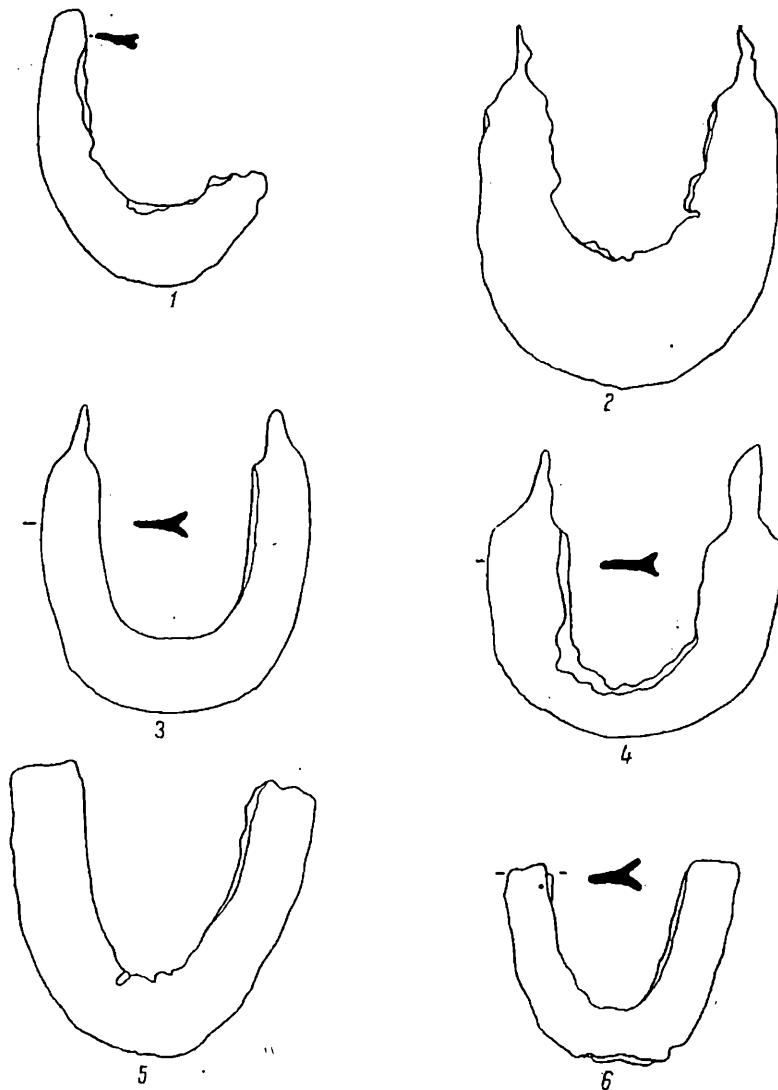

Fig. 2. — Rame de hîrleț ; Vaslui (1) ; Suceava (2) ; Mănăstirea Probotă (3–4) ; Suceava, după *Istoria României*, II, București, 1962 (5) ; Suceava (6).

2. În ceea de-a doua variantă încadrăm ramele de hîrleț în formă de *U*, cu vîrfuri în semicerc și cu părțile laterale paralele, aflate în prelungirea acestuia.

Un asemenea exemplar, cu găuri pentru cuie în pereții jghiabului de fixare, descoperit împreună cu altele două în așezarea feudală timpurie de la Garvă-

Dinogetia, a fost publicat de cercetătorii noștri²³. Vîrful lamei se înscrie destul de bine într-un semicerc, iar părțile laterale se ridică de pe marginile acestuia drept în sus (fig. 1/3). Spațiul dintre marginile interioare ale peretilor laterală este relativ îngust.

Un exemplar fragmentar, cu jghiabul foarte îngust și fără găuri pentru cuie, aparținând acestei variante, s-a descoperit la Vaslui. Pe baza datelor stratigrafice, el a fost atribuit secolului al XV-lea (fig. 2/1)²⁴.

Un altul, foarte uzat, a cărui proveniență nu este sigură, dar cu trăsături similare celor precedente, se află în colecțiile Muzeului județean Suceava (fig. 1/6)²⁵. Piese similare se găsesc în colecțiile muzeelor de istorie și etnografie din Transilvania²⁶.

Rame de hîrlef caracteristice acestei variante au fost descoperite, de asemenea, pe teritoriul Bulgariei²⁷, Ungariei²⁸, Cehoslovaciei²⁹ și U.R.S.S.³⁰.

După cum s-a putut ușor observa, piese cu asemenea caracteristici s-au utilizat vreme mult mai îndelungată decât exemplarele din prima variantă a celui de-al doilea tip. Ramele se fixau, în mod obișnuit, cu ajutorul unor cuie. Lipsa găurilor pentru cuie la rama descoperită la Vaslui arată că s-au utilizat și alte soluții pentru a se ajunge la o bună fixare a acestor dispozitive. Probabil că, în unele cazuri, atașarea lor etanșă pe partea lucrătoare a uneltei era considerată suficientă pentru a da stabilitate uneltei.

3. În cea de-a treia variantă includem ramele în formă de U prevăzute la cele două capete laterale cu urechiușe, prin care treceau cuiele care le fixau pe partea lucrătoare, de lemn, a uneltei.

Ramele de hîrlef aparținând acestei variante au apărut cel mai tîrziu în secolele XVII—XVIII. Un exemplar cu asemenea caracteristici, datând din secolul al XVII-lea, se află în colecțiile Muzeului județean Suceava (fig. 2/2)³¹. Două alte piese, descoperite cu ocazia cercetărilor arheologice făcute la mănăstirea Sf. Nicolae din Poiană, se află în colecțiile mănăstirii Probotă (fig. 2/3; 2/4). Exemplare cu caracteristici similare apar și printre materialele etnografice aflate în muzeele noastre³².

4. În cea de-a patra variantă înscriem ramele de hîrlef în formă de V, cu vîrful oval, uneori însă, poate și din cauza uzurii, relativ drept, cu marginile rotunjite.

²³ I. Barnea, *Meșteșugurile în așezarea feudală de la Garvăni (sec. X—XII)*, în *SCI*, VI, 1—2, 1955, p. 102 și fig. 1; Gh. Ștefan, I. Barnea, Maria Comșa, Eugen Comșa, *Dinogetia*, I, București, 1967, fig. 36/4.

²⁴ Muzeul de istorie a Moldovei, Inventar nr. IV—2907. Piesa ne-a fost pusă la dispoziție, pentru a putea fi studiată și publicată, de dr. Al. Andronic, lector la Institutul pedagogic din Bacău, căruia îl aducem și pe această cale mulțumirile noastre.

²⁵ Rama de hîrlef ne-a fost pusă la dispoziție, pentru a fi studiată și publicată, de Gr. Foit, directorul Muzeului județean Suceava, căruia îl aducem și pe această cale mulțumirile noastre.

²⁶ R. Vuia, *Muzeul etnografic al Ardealului*, București, 1928, pl. VI.

²⁷ St. Stancev, *Раскопки у новооткрытые лампадуши в Плаке*, în *Izvestia-Institut*, XX, 1955, p. 204 și fig. 20/2.

²⁸ E. Vána, *Mad'ari i slované ve světle archeologických nálezů X—XII století*, în *Slovenská archeológia*, an. II,

1954, pl. VII/27 (descoperirea de la Kecskemét); Kralovánský Alan, Kara Árpád, *Korimezögödaság eszközök a közép — Duna — Medencéből*, în *A Magyar mezőgazdasági Múzeum Közleményei*, 1962, p. 117—118, fig. 4/4.

²⁹ I. Eisner, *Slovensko v dobe kultúry hradistej*, în *Slovenské dejiny*, I, 1947, pl. XLVI/25.

³⁰ V. K. Gonciarov, *Районовское городище*, Kiev, 1950, p. 69—70 și pl. VI/11; M. K. Karger, *Древний Киев, Москва—Ленинград*, 1958, fig. 139; V. I. Dovjenok, *Землеробство Древнего Руси*, Kiev, 1961, p. 42 și pl. 16/8, 17/6.

³¹ Șt. Olteanu, *Meșteșugurile în Moldova în secolul al XVII-lea*, în *Studii și materiale de istorie medie*, III, 1959, pl. I/3.

³² *Istoria României*, III, București, 1964, p. 1007, fig. 162. Piese similare se găsesc în colecțiile Muzeului etnografic din Iași, în colecțiile Muzeului județean Suceava etc. Rame cu asemenea caracteristici se găsesc și în Transilvania, în colecțiile Muzeului de istorie din Cluj.

1

2

3

4

Fig. 3. — Hirlește în pictură medievală moldovenească: Sucevița (1); Sf. Dumitru-Suceava (2–3); Humor (4).

În stadiul actual al cercetărilor din Muntenia și Moldova, nu cunoaștem decât două rame de hîrleț, care, prin trăsăturile lor caracteristice, impun încadrarea în această variantă. Ambele piese s-au descoperit cu ocazia cercetărilor arheologice făcute la Suceava. Primul exemplar, bine conservat, datează din secolele XIV-XV (fig. 2/5)³³. Cel de-al doilea exemplar, deteriorat serios la vîrf, probabil în urma unei explozii³⁴, cu laturile dispuse în formă de V și jghiabul larg, cu urme de găuri pentru fixat în cuie pe marginea laterală a acestuia, a fost descoperit în Cetatea Sucevei (fig. 2/6)³⁵. Rame aparținând acestei variante s-au folosit pe scară largă și în Transilvania. În unele cazuri ele s-au menținut vreme foarte îndelungată și au intrat în colecțiile muzeelor etnografice³⁶.

Piese similare s-au descoperit și peste granițele României, mai ales pe teritoriul Bulgariei³⁷, dar și în Ungaria³⁸, Germania³⁹, Cehoslovacia⁴⁰ și U.R.S.S.⁴¹.

La exemplarele incluse de noi în această variantă nu lipseau niciodată găurile pentru cuie din

Fig. 4. — Hîrlețe în pictură medievală moldovenească : Vatra Moldoviței.

pereții jghiaburilor. Dată fiind forma în V a ramelor, tendința spre desprindere a acestora de partea de lemn a uneltelelor nu putea fi anihilată decât prin utilizarea ciinelor de fixare.

Preferința pentru o formă ovală a tăișului, ce se observă la majoritatea exemplarelor aparținând acestei variante de ramă, a fost generată, fără îndoială, de necesitatea de a se micșora efortul cerut pentru împlinirea hîrlețelor în pămînt. Această îmbunătățire adusă calităților uneltei contribuie, într-o oarecare măsură, la ușurarea muncii omului. Este probabil că în felul acesta se explică folosirea îndelungată a acestei variante de ramă și largă ei răspîndire în spațiu.

În linii generale, hîrlețele cu rama de fier, caracteristice celui de-al doilea tip, în diferitele lui variante (al căror număr va crește o dată cu noile descoperiri arheologice), sănătatele cunoscute nu numai pe baza datelor arheologice, ci, într-o destul de largă măsură, și pe baza materialului iconografic. O asemenea unealtă

³³ *Istoria României*, II, București, 1962, p. 286.

³⁴ Bastionul în care a fost găsită această ramă de hîrleț a fost distrus prin explozie în timpul lui Dumitru Vodă Cantacuzino. Se consideră că rama găsită aici a fost deteriorată cu această ocazie. (Informație — Al. Andronic).

³⁵ M. Petrescu-Dimbovița și Al. Andronic, *Muzeul de istorie a Moldovei*, București, 1966; *Istoria României*, II, București, 1962, p. 286.

³⁶ R. Vuia, *op. cit.*, pl. VI.

³⁷ L. Ognegova și S. Gheorghieva, *Разкопките на манастира под Вълкапина и Преслав през 1948-1949 гг* în *Izvestia-Institut*, XX, 1955, fig. 57/1; A. Milcev, *Проучвания на раннославянската култура в България* и на Плиска през последните десет години, in *Ar.*, VI, 1964, 3, p. 26 și fig. 2; S. Gheorghieva, *Средновековното селище над развалините на античния град Абрумус*, in *Izvestia-Institut*, XXIV, p. 15-16; I. Ciangova, *op. cit.*, p. 26-27 și fig. 6/1; pl. V (6 exemplare nenumeroate); I. Dukov, *op. cit.*, p. 166 și pl. V/1-4.

³⁸ D. Sabo, *Деревенские кузнецы в XV-XVI столетиях*, in *Folia arch.*, VI, 1954, p. 209 și fig. 1-3.

³⁹ *Mittelalterlicher Hausrat*, in *Germania-Erbe*, 1938, p. 204.

⁴⁰ J. Eisner, *op. cit.*, pl. XLVI/24.

⁴¹ V. P. Levașeva, *op. cit.*, fig. 13/1.

fusesese înfățișată, în secolul al XIII-lea, pe o tapiserie franceză⁴². Ea apare apoi în unele lucrări germane medievale⁴³, iar în Europa răsăriteană avem o frumoasă reprezentare a unui hîrlet cu rama în formă de V pe ușa catedralei din Suzdal, în scena „Adam lucrînd pămîntul”⁴⁴. Destul de clar săt reprezentate asemenea unelte, cu rame în forma literei V, într-o miniatură a *Letopisejului de la Königsberg*⁴⁵. În unele miniaturi medievale, însă, ramele de hîrlet abia săt schițate⁴⁶.

Pentru studiul acestei unelte există și la noi unele reprezentări, foarte interesante, în pictura religioasă din Moldova și Țara Românească, dar care nu au fost încă puse în valoare.

Se știe că zugravii bisericilor din Moldova și Țara Românească, cînd au împodobit pereții cu scene luate din *Evanghelia* sau din *Viețile sfintilor*, s-au condus după manuale speciale de pictură cunoscute sub denumirea de *erminii*⁴⁷. La crearea acestor manuale de pictură, zugravii își aduceau ei însiși contribuția, modificîndu-le și adăugîndu-le⁴⁸, erminile căpătînd caracterul unor opere populare⁴⁹. Este de la sine înțeles că, plecînd de la această îndrumare, zugravii munteani și moldoveni „povestea” *Evangheliile* și *Viețile sfintilor*, introducînd uneori elemente noi, originale, pe înțelesul celor ce trebuiau să le „citească”. În felul acesta, în pictura bizantină din Moldova și Țara Românească⁵⁰, creație, în parte, a meșterilor locali⁵¹, a început să pulseze, tot mai puternic, un suflu înoitor⁵². În acest context nu trebuie să surprindă apariția unor teme iconografice locale, cu caracter politic, sau luate direct din folclor⁵³, a unor elemente din arhitectura munteană și moldovenească, îmbrăcămintea de epocă, îndeletniciri și, firește, unele unelte agricole care copiau pe cele existente în epoca și regiunea respectivă.

Printre uneltele agricole, hîrlețul este zugrăvit destul de frecvent. Această unealtă este bine înfățișată în pronaosul bisericii Sf. Dumitru din Suceava, ctitoria lui Petru Rareș, în scena „Îngroparea capului Sf. Ioan Botezătorul” (fig. 3/2 ; 5/2), în scena „Moartea Sf. Ioan Bogoslovul”, din pronaosul aceleiași biserici (fig. 3/3 ; 5/3), ca și în scena „Înmormîntarea lui Hristos” de la Vatra Moldoviței (fig. 4 ; 5/4). La Humor, unealta este zugrăvită în scena „Adam lucrînd pămîntul” (fig. 3/4 ; 5/5).

⁴² A. Parmentier, *Album historique*, publié sous la direction de M. Ernest Lavisse, tome premier, Le moyen âge, Paris, 1896, p. 157.

⁴³ *Mittelalterlicher Hausrat*, în *Germania-Erbe*, 1938, p. 204.

⁴⁴ V. I. Dovjenok, *op. cit.*, p. 96 și fig. 49 ; W. Hensel, *op. cit.*, p. 67 și fig. 31.

⁴⁵ V. I. Dovjenok, *op. cit.*, p. 96, fig. 48.

⁴⁶ Z. Podwińska, *Technika uprawy roli w Polsce średniowiecznej*, Wrocław — Warszawa — Kraków, 1962, fig. 178.

⁴⁷ V. Grecu, *Versiunile românești ale erminilor de pictură bizantină*, 1924, p. 5 și urm. ; Șt. Metes, *Zugravii bisericilor române*, în *Anuarul Comisiei Monumentelor Istorice*, secția pentru Transilvania, 1926—1928, Cluj, 1929, p. 19 și urm.

⁴⁸ V. Grecu, *op. cit.*, p. 16, 53 ; P. Henry, *Les églises de la Moldavie du nord des origines à la fin du XVIe siècle*, Paris, 1930, p. 236—237 ; T. Voinescu, *Les modèles traditionnels et l'observation de la réalité dans la peinture valaque du XVIIIe siècle ; le cahier des modèles de Radu*

le „Zugrav”, în *Revue roumaine d'histoire de l'art*, tome IV, 1967, p. 59, 64—65.

⁴⁹ V. Grecu, *op. cit.*, p. 16, 53.

⁵⁰ Șt. Metes, *op. cit.*, p. 25 și urm. ; N. Iorga și G. Bals, *Histoire de l'art roumain ancien*, Paris, 1922, p. 62 ; I. D. Ștefănescu, *L'évolution de la peinture religieuse en Bucovine et en Moldavie*, Paris, 1928, p. 80—82 ; idem, *Contributions à l'étude des peintures murales valaques*, Paris, 1938, p. 13 ; P. Henry, *op. cit.*, p. 30—31 ; T. Voinescu, *Arta în țările române în secolele XVII—XVIII*, în vol. *Scură istorie a artelor plastice în R.P.R.*, p. 248—260.

⁵¹ S. Ulea, *Gavril Uric, primul artist român cunoscut*, în *SCIA*, Seria Arta plastică, XI, 2, 1964, p. 244 și urm.

⁵² Idem, *Originea și semnificația ideologică a picturii exterioare moldovenești*, în *SCIA*, X, 1, 1963, p. 71—73.

⁵³ P. Henry, *Folklore et iconographie religieuse. Contribution à l'étude de la peinture moldave*, în *Mélanges*, 1927, Bibliothèque de l'Institut français des hautes études en Roumanie, Bucarest, 1928, p. 30 ; T. Voinescu, *op. cit.*, p. 253—258.

În toate cazurile amintite, sunt redate, cu multă grijă, ramele de fier, asemănătoare între totul pieselor caracteristice celui de-al doilea tip, descoperite cu ocazia cercetărilor arheologice.

La hîrlețele din scena „Moartea Sf. Ioan Botezătorul” capătul superior al cozii se termină, întocmai ca la o piesă similară înfățișată pe amintita tapiserie franeeză din secolul al XIII-lea, cu un mîner scurt, transversal (fig. 3/3 ; 5/3). Apariția acestui mîner la unele hîrlețe din Moldova secolului al XVI-lea reflectă și ea, fără îndoială, strădania continuă a localnicilor de a-și perfecționa uneltele agricole.

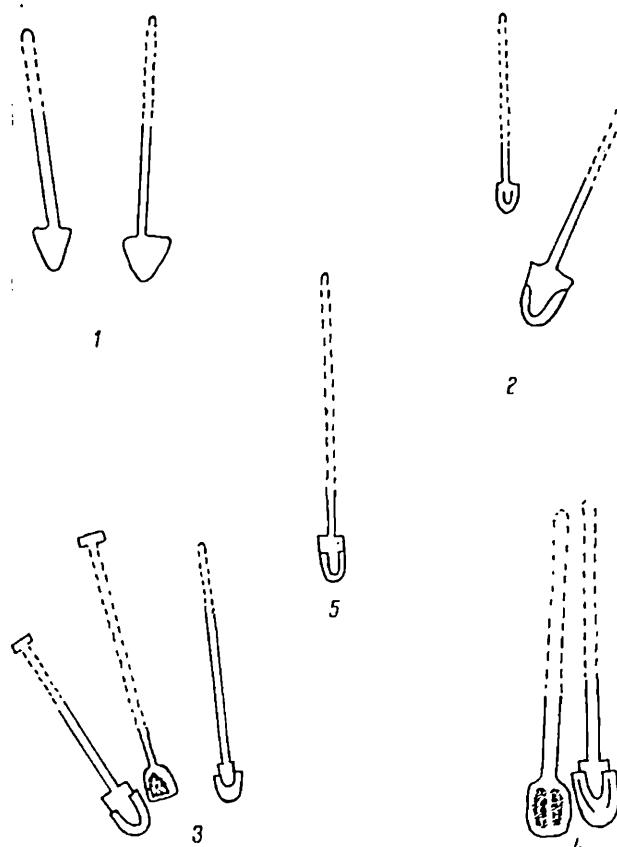

Fig. 5. — Hîrlețe după picturile medievale moldovenesti : Sucevița (1) ; Sf. Dumitru-Suceava (2—3) ; Vatra Moldoviței (4) ; Humor (5).

de formă aproape triunghiulară, a apărut făcute la Sucidava⁵⁷. Materiale apropiate ca formă de cele de la Moșneni și Sucidava s-au descoperit de asemenea pe teritoriul Bulgariei, Iugoslaviei, Ungariei, Cehoslovaciei, în sudul Germaniei etc.⁵⁸.

Unii cercetători au admis că este vorba de lame metalice provenind de la hîrlețe. S-a observat însă că asemenea piese se foloseau ca *brâzdară* la uneltele

⁵⁴ P. S. Aurelian, *op. cit.*, p. 22 și fig. 15, 16.

⁵⁵ *Ibidem*, p. 22.

⁵⁶ *istoria României*, I, București, 1960, p. 510—511 și fig. 112.

⁵⁷ D. Tudor, *Sucidava*, III, în *Dacia*, XI—XII, 1945—1947, fig. 33; idem, *Sucidava. Une cité daco-romaine et*

byzantine en Dacie, Bruxelles—Berchem, 1965, p. 98 și fig. 25.

⁵⁸ L. Dukov, *op. cit.*, p. 168; E. B. Thomas, *Römischen rillen in Pannonien*, Budapest, 1964, p. 148—149 și fig. 70/2 a—b; dr. H. Reinhardt, *Vorgeschichte der deutschen Stämme*, Dritter Band, Berlin, f.a., fig. 254/5—6.

de arat⁵⁹. Trebuie să adăugăm că brăzdarul de la unealta de arat înfățișată în ciclul „Genezei” din biserică de la Dačani⁶⁰ are o formă foarte asemănătoare cu a piesei descoperită la Sucidava. În aceste condiții se mențin foarte serioase îndoieri cu privire la posibilitatea utilizării, în antichitate, a unor hîrleți cu lama de fier pe teritoriul României.

În stadiul actual al cercetărilor, trebuie deci să admitem ca puțin probabilă folosirea hîrlețelor cu lama de fier pe teritoriul României înainte de epoca modernă.

★

Tinând seama de materialele informative cunoscute, se poate reține faptul că locuitorii Moldovei și Țării Românești au folosit, vreme îndelungată, o gamă destul de bogată de hîrleți. Alături de uneltele de acest fel, făcute în întregime din lemn, s-au folosit, pe o scară din ce în ce mai largă, hîrleți cu rame de fier.

Din examinarea atentă a acestora rezultă că meșterii fierari, în majoritatea cazurilor desigur localnici, nu s-au mulțumit să repete mereu aceleași tipare de rame, ci au căutat să facă asemenea dispozitive cu particularități din ce în ce mai bune. În general, s-a tins spre realizarea unor rame care să asigure o tot mai bună fixare de partea de lemn a uneltelelor. Apariția ramelor cu găuri de fixare pe marginea jghiaburilor și în special a celor cu urechiușe, care se perpetuează pînă în epoca modernă, reflectă deosebit de clar asemenea tendințe. De asemenea, este clar că meșterii fierari s-au străduit să aducă unele îmbunătățiri ramelor de fier pentru a asigura o mai ușoară pătrundere a lor în pămînt. Forma ovală alungită a vîrfurilor unor exemplare, ca și, mai ales, variantele în V analizate de noi sănătă, desigur, rezultatul unor îndelungi căutări.

Se poate deci conchide că unealta pe care o studiem a fost supusă, în decursul secolelor, unui proces de transformări continue, în direcția perfecționării ei. Subliniind acest fapt important, nu trebuie să ignorăm o particularitate comună tuturor hîrlețelor cu rama de fier: deschiderea relativ mare a jghiaburilor și implicit îngroșarea părții lucrătoare, de lemn, a acestor unelte.

În aceste condiții este ușor de observat că era nevoie de foarte multă cheltuială de energie din partea celor care utilizau asemenea unelte. Înlocuirea pe scară largă a hîrlețelor cu rame de fier prin cele cu lame de fier va marca un pas foarte important pe drumul perfecționării uneltelelor agricole și va contribui, într-o mai largă măsură, la ușurarea muncii omului. Această schimbare s-a produs, însă, destul de tîrziu, în epoca modernă.

V. NEAMTU

⁵⁹A. G. Haudricourt, Mariel Jean Brunhes-Delamarre, *L'homme et la charrue à travers le monde*, Paris, 2-e édition, p. 39, 81–82; L. Dukov, *op. cit.*, p. 167–168; RE, XXXVIII, Stuttgart, 1938, s.v.

⁶⁰V. Petković, *Die „Genesis“ in der Kirche zu Dečani*, în *Izvestia-Institut*, X, 1936, fig. 13.

L'ORIGINE ET L'ÉVOLUTION DE LA PIOCHE EN MOLDAVIE ET EN VALACHIE

RÉSUMÉ

Au cours des dernières décennies les chercheurs roumains ont accordé une attention spéciale aux problèmes concernant le développement de l'agriculture, un des secteurs les plus importants de l'économie de la population autochtone. Pour une juste compréhension des progrès enregistrés dans l'agriculture, il est nécessaire d'analyser, en s'étayant d'une ample documentation, l'origine et l'évolution des principaux outils agricoles.

L'auteur essaye, en se basant sur les matériaux dont il dispose actuellement, d'éclaircir le problème de l'origine des pioches, de les classifier d'après leurs particularités, en groupes, types et variantes, et de suivre leur évolution sur le territoire de la Moldavie et de la Valachie.

L'outil qu'il étudie est connu en roumain sous le nom de *hîrlef*, nom d'origine slave, et, surtout en Valachie, sous celui de *cazma*, d'origine turque.

Il admet qu'à l'origine de la pioche se trouve le bâton à fouiller des racines comestibles, d'une large utilisation dès la période de la commune primitive.

Les pioches peuvent être divisées en trois groupes :

- A. Pioches en bois
- B. Pioches en bois avec des cadres en fer
- C. Pioches avec des lames en fer.

A. La pioche en bois est connue dès la période de la commune primitive. Un exemplaire, datant de l'époque néolithique, a été découvert à Rüde (Schleswig). Dans l'état actuel des recherches, pour l'étape historique à laquelle nous nous rapportons, nous ne disposons que de preuves indirectes concernant l'utilisation de ces outils sur le territoire de la Moldavie et de la Valachie.

La pioche en bois a été utilisée aussi au Moyen Age. Un exemplaire, datant des XIe – XIIe siècles, a été découvert dans l'établissement slave de Behrem-Lübchin. D'autres outils semblables ont été peints sur divers calendriers datant du Moyen Age. C'est dans la même groupe d'outils que pourraient, éventuellement, être encadrés deux exemplaires peints, vers la fin du XVIe siècle, sur les murs de l'église du monastère de Sucevița, en Moldavie (fig. 3/1 ; 5/1), et aussi les pioches peintes sur les murs de l'exonartex des églises de Polovraci et de Cozia en Valachie.

B. Les pioches en bois étaient soumises à une rapide usure et leur emploi nécessitait une appréciable dépense d'énergie humaine. C'est pourquoi il a fallu les perfectionner, en ajoutant un cadre en fer pour les protéger.

Les cadres métalliques de la pioche peuvent être divisés en deux types fondamentaux :

- I. Cadres qui protègent les pointes des parties actives des outils en bois.
- II. Cadres qui protègent tant les pointes que les parties latérales des parties actives, en bois, des outils. Ces cadres étaient fixés par des clous.

I. Les sources documentaires dont nous disposons pour l'étude du premier type de cadres sont, en général, encore extrêmement pauvres et ne se rapportent ni à la Moldavie ni à la Valachie.

Ces cadres peuvent être divisés en deux variantes :

1. Cadres à forme rectangulaire, ayant deux angles arrondis, des rigoles et des trous qui devaient servir à fixer les clous. Un exemplaire avec ces caractéristiques, datant du haut Moyen Age, a été découvert à Staraja Ladoga en URSS (fig. 1/1).

2. Cadres en forme de demi-lune, ayant des rigoles et des trous pour les clous. Un exemplaire caractéristique pour cette variante était conservé dans les collections ethnographiques du Musée de l'ancien collège d'Aiud (fig. 1/4).

Nous n'excluons pas la possibilité de découvrir, au cours de recherches archéologiques, de tels cadres en Moldavie et en Valachie.

II. Le deuxième type de cadre est représenté par un assez grand nombre d'exemplaires découverts au cours des recherches archéologiques effectuées sur le territoire de la Roumanie.

La plus ancienne pièce, fragmentaire, découverte en Moldavie, date du IIIe siècle de n.è. Elle a été trouvée à Vaslui (fig. 1/2).

Dans l'état actuel des recherches, les cadres découverts chez nous, et qui présentent les caractéristiques du deuxième type, peuvent être divisés en deux variantes :

1. Cadres en forme de U, avec des pointes plus ou moins allongées, ayant les extrémités des parties latérales légèrement retirées par rapport à leur largeur maximale. Un tel exemplaire, datant des Xe – XIe siècles, a été découvert à l'occasion des fouilles archéologiques de Capidava (fig. 1/5). Il présente des analogies avec des exemplaires découverts à Preslav (Bulgarie) et à Stradonic (Tchécoslovaquie).

2. Cadres en forme de U, avec la pointe en demi-cercle, ayant les parties latérales parallèles, dans le prolongement de celle-ci. De tels exemplaires ont été découverts à Garvăni-Dinogetia (fig. 1/3), à Vaslui (fig. 2/1), à Suceava (fig. 1/6) et au-delà des frontières de la Roumanie, en Bulgarie, en Hongrie, en Tchécoslovaquie et en Union Soviétique.

3. Cadres en forme de U, pourvus aux deux bords latéraux de dispositifs par lesquels, à l'aide de clous, on les fixait à la partie en bois de l'outil.

Dans les collections de Musée de Suceava on trouve un exemplaire ayant de telles caractéristiques, datant du XVIIe siècle (fig. 2/2). Deux autres exemplaires semblables, datant des XVIIe–XVIIIe siècles, ont été découverts au cours de fouilles archéologiques à Saint-Nicolas de Poiana (fig. 2/3 ; 2/4).

4. Cadres en forme de V, à la pointe ovale, mais parfois, peut-être à cause de l'usure, relativement droite, aux rebords arrondis. Une telle pièce, datant des XIVe–XVe siècles, a été découverte à Suceava (fig. 2/5). Un autre cadre, datant du XVIIe siècle, a été découvert dans le château fort de Suceava (fig. 2/6). Au-delà des frontières de la Roumanie on a découvert des pièces semblables en Bulgarie, en Hongrie, en Allemagne, en Tchécoslovaquie et en Union Soviétique.

Les cadres de pioche du deuxième type, dans ses diverses variantes, apparaissent aussi dans l'iconographie du Moyen Age. Des pioches ayant de tels cadres ont été peintes à l'intérieur de l'église de Vatra Moldoviței (fig. 3/2 ; 5/2 ; 3/3 ; 5/3), de l'église d'Arborea (fig. 5/4 ; 5/5). À Saint-Démètre (Suceava), les manches des pioches ont de courts manchons transversaux (fig. 3/3 ; 5/3).

C. *La pioche pourvue d'une lame de fer.* Dans l'état actuel des recherches il est difficile de prouver que ce type d'outil a été utilisé en Moldavie et en Valachie avant l'âge moderne.

De l'examen des sources existantes, il résulte qu'on a utilisé au cours de l'époque antique en Valachie et en Moldavie des pioches en bois et aussi des pioches pourvues de cadres en fer. Ce n'est que plus tard, au Moyen-Age, que ces derniers outils ont eu une position dominante. Les forgerons, autochtones pour la plupart, qui ont exécuté ces cadres se sont efforcés d'en améliorer sans cesse les qualités. On peut aisément observer qu'on a poursuivi la réalisation d'outils résistants et, en même temps, on a essayé de faire des cadres qui puissent contribuer à l'amoindrissement de l'effort physique du laboureur. Il est évident que les résultats de l'effort des forgerons de la Moldavie et de la Valachie, au Moyen Age, ne furent pas spectaculaires. L'apparition et surtout la diffusion de la pioche pourvue de lames en fer ont constitué un progrès notable, qui n'a été réalisé qu'à l'âge moderne.

LÉGENDE DES FIGURES

Fig. 1. — Cadres de pioche : Staraia Ladoga, d'après V. P. Levaseva (1); Poienesti-Vaslui, d'après R. Vulpe (2); Garvăni-Dinogetia, d'après I. Barnea (3); Aiud, d'après C. S. Nicolăescu-Plopșor (4); Capidava, d'après Gr. Florescu, R. Florescu et Gh. Diaconu (5); Suceava (6).

Fig. 2. — Cadres de pioche : Vaslui (1); Suceava (2); Monastère de Probota (3–4); Suceava, d'après Istoria României, II, Bucarest, 1962 (5); Suceava (6).

Fig. 3. — Des pioches d'après la peinture médiévale moldave : Sucevița (1); Saint-Démètre (Suceava) (2–3); Humor (4).

Fig. 4. — Des pioches d'après la peinture médiévale moldave : Vatra Moldoviței.

Fig. 5. — Des pioches d'après les peintures médiévales moldaves : Sucevița (1); Saint-Démètre (Suceava) (2–3); Vatra Moldoviței (4); Humor (5).